

YAŞAR QASIMBƏYLİ (Azərbaycan)*

ƏLİŞİR NƏVAİ LİRİKASI

Xülasə

“Əlişir Nəvainin lirikası” məqaləsində dahi özbək şairi Ə.Nəvainin formalaşmasında və yetişməsində həlledici rol oynamış şairlərin yaradıcılığı nəzərdən keçirilir. Türk xalqları ədəbiyyatının, o cümlədən, əruz vəznindəki türkdilli poeziyanın ərsəyə gəlməsində ərəb və fars dillərindəki klassik şeirin həyatbəxş təsiri danılmazdır. Xüsusən, farsdilli poeziyanın Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Ömər Xəyyam, Əmirxosrov Dəhləvi, Şah Qasım Ənvar, Cəlaləddin Rumi, Sədi Şirazi, Xoca Hafiz Şirazi, Əbdürəhman Cami və başqa böyük nümayəndələrinin Türküstan xalqlarının mənəvi mədəniyyətinə və ədəbiyyatına qüvvətli təsiri olmuşdur. Ə.Nəvainin epik və lirik poeziya sahəsində dünya şöhrətli bir sənətkar kimi yetişməsində və təkamülündə yuxarıda qeyd etdiyimiz şairlərin təsiri barəsində elmi ədəbiyyatlarda geniş yazılıb. Məqalədə bu məsələ ilə bağlı mötəbər ədəbi-tarixi mənbələrə və həzrət Nəvainin bilavasitə öz etiraflarına müraciət edilir. Eyni zamanda, Ə.Nəvainin qüdrətli bir şair kimi formalaşmasında türkdilli poeziyanın da həlledici rol oynaması barəsində məqalədə mühüm ədəbi fakt və dəlil-sübutlar gətirilir. Ümumtürk bədii təfəkkürü tarixində İslam-ərəz poetikasına keçidin növbəti mərhələsi məhz XIII-XIV əsrlərə təsadüf edir. Türk şairlərinin ənənəvi və doğma heca şeir mədəniyyətindən ərəb-fars poetikasına keçidi prosesinin məhz bu dövrdə reallaşdığını nəzərə alsaq, Ə.Nəvainin sələfləri son dərəcə məsuliyyətli bir milli vəzifəni yerinə yetirdiklərini təsəvvür etmək olar. Mövlana Lütfi, Heydər Xarəzmi, Durbek, Atayi, Səkkaki və onlarla başqaları türk bədii təfəkkürü tarixində dahi Ə.Nəvainin qüdrətli sələfləri kimi şöhrətlənmiş sənətkarlardır.

Açar sözlər: *Lirika, Ə.Nəvai, ərəb-fars poetikası, Əmir Xosrov Dəhləvi, Hafiz Şirazi, Əbdürəhman Cami, Nəvaiyə qədər olan özbək ədəbiyyatı, Mövlana Lütfi, türk şeir mədəniyyəti.*

Özbək xalqının və türk dünyasının dahi şairi və mütəfəkkiri Mir Əlişir Nəvainin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığı yalnız Şərq xalqlarının bədii-fəlsəfi fikir tarixində deyil, həm də dünya mədəniyyəti tarixində möhtəşəm hadisələrdən biridir. Böyük sənətkarın bəşəriyyətin bədii inkişafındakı misilsiz xidmətlərini Dədə Qorqud, Əbülqasım Firdovsi, Yusif Xas Hacib, Nizami Gəncəvi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Xoca Hafiz Şirazi, Əbdürəhman Cami, Məhəmməd Füzuli, Dante, Şekspir, Höte, Puşkin və başqalarının insanlığa bəxş etdiyi ölməz sənət əsərləri ilə

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru. E-mail: yashargasimov@mail.ru

müqayisə etmək olar. Özündən əvvəlki və sonrakı bədii dühalarla Əlişir Nəvaini dəqiq və konkret elmi-nəzəri müstəvidə qarşılaşdırarkən onun istedadının təkrarsızlığı və bir sıra xüsusiyyətləri dərhal diqqəti cəlb edir. Bu, Ə.Nəvai dühasının heç bir bədii mizan və ölçülər sərhədinə, janr və ədəbi növ həddudlarına sığmamasıdır. O, epika sahəsində nə qədər yüksək və əlçatmazdırsa, lirikada da o qədər və o dərəcədə misilsizdir. Ə.Nəvai lirikası mövzularının son dərəcə rəngbörəngliyinə və ideya-estetik məzmununun zənginliyinə görə diqqətə layiqdir. Nəvai yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçılarından biri, filologiya elmləri doktoru, professor Əbdüqədir Hayitmetov "Nəvai lirikası" adlı fundamental monoqrafiyasında yazır: "Dünya ədəbiyyatının dahi nümayəndələrindən biri olan Əlişir Nəvai özbək dilində yalnız böyük "Xəmsə" yaradan epik şair və onlarla elmi əsərlər yaradan müdrik alim olmaqla bərabər, eyni zamanda, misli-bərabəri olmayan həssas lirik şair kimi də tarixdə qalmışdır. Ömrü boyu dövr ipinə yorulmadan saysız-hesabsız nəzm dürlərini düzən və zaman səhifələrində öz sözlərindən abidələr yaratması ilə ayrıca fəxr edən şair öz xalqına qələm vasitəsilə xidmət etməyi erkən yaşlarından qarşı-sına məqsəd qoymuşdur. Məhz buna görə də o, yaradıcılıq işinə həmişə böyük məsuliyyət və vicdanla yanaşmış gələcək nəsilərə, xüsusən, poeziya sahəsində son dərəcə əzəmətli və fəvqəladə bir miras qoymuş gedib. Bu mənəvi miras insanın dühasının və təfəkkürünün bədii ədəbiyyat sahəsində ən böyük uğurlarından biri olub, insan aqlını heyretə salacaq dərəcədə hər cəhətdən zəngin və gözəldir" (Hayitmetov, 1961: 19).

Lirik janrların və poetik ifadə vasitələrinin gözəlliyi ilə səciyyələnən bu şeiriyyət xəzinəsində şair həyatı və mənəviyyatının, demək olar ki, bütün dövrləri və mərhələləri öz əksini tapmışdır. Ə.Nəvainin epik yaradıcılığında qələmə alınan bir çox problem və məsələlər onun lirik janrlardakı əsərlərində də dinamik olaraq inikəs etmişdir. Nəvai lirikası bir tərəfdən ənənəvi mövzuların özünəməxsus tələfinə və yeni motivlər, çalarla zənginləşdirilməsinə görə diqqəti cəlb edirsə, ikinci tərəfdən bu əsərlərin hamısının "sənətkarın bilavasitə yaşadığı həyata və iştirakçısı olduğu həyat hadisələrinə, öz zamanasına bilavasitə fəal münasibəti" (İshokov, 1963: 15) nəticəsində meydana gəlməsi açıq-əşkar nəzərə çarpmaqdadır.

Dahi sənətkarın 1483-1485-ci illər ərzində heyratəmiz bir sürətlə və ağılsızgəz zəhmət sayəsində yaradmış ərsəyə gətirdiyi "Xəmsə"si, eyni zamanda, erkən gəncliyindən coşğun bir ilhamla yazmış öz zamanadaşlarına saysız-hesabsız heyrat və təəcəblər bəxş etdiyi lirikası və həqiqətləri parlaq şəkildə təsdiq etmişdir. Ə.Nəvai ustaları N.Gəncəvi və Ə.Dəhləvinin "Xəmsə"çilik sahəsindəki qiymətli ənənələrini yüksək səviyyədə davam etdirərək, möcüzələr yaratdığı kimi, özündən əvvəlki qədim türk şeirinin, Qazi Bührhanəddin, Seyid İmadəddin Nəsimi, Mövlana Lütfi, həm də XIII-XIV əsrlərdə türk dilində ilk divanlarını ərsəyə gətirən türkünstanlı şairlərin, eyni zamanda, o dövrdə son dərəcə məşhur olan farsdilli poeziya ənənələrini inkişaf etdirərək və zənginləşdirərək, lirik yaradıcılığın bütün mövcud janr və bədii ölçülərində misilsiz sənət möcüzələri bünyad etməyə müvəffəq olmuşdur.

Ə.Nəvainin bədii istedadının fəvqəladəliyini təkcə sonrakı dövrlərin və ədəbi mərhələlərin görkəmli söz, sənət adamları deyil, şairin erkən gəncliyində onun poetik kəşflərindən heyratlənən böyük zəmanədaşları da açıq-aydın hiss etmiş və öz fikirlərini söyləmişlər. Məsələn, Ə.Nəvainin poeziya sahəsində böyük ustadlarından biri, Nəvaiya qədərki türk şeiriyyətinin məlikul-kəlamı adını almış Mövlana Lütfi nəinki gənc şairin gələcəyinə yüksək ümidlər bildirmiş, hətta onun bir beytini göylərə qaldıraraq dəyərləndirmişdi. Ə.Nəvai zamanının mötəbər tarixçilərindən biri Xəndəmir qədim türk və fars dillərində gözəl qəzallər yazmış, divan yaratmış Mövlana Lütfinin həmin tarixi qiymətləndirməsini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir: "Vallah, əgər müəssər olsa idi, özümün farsı və türki dillərdə yazdığım on-on iki min beytini bu qəzələ dəyişdirərdim və bu iş həyata keçsəydi, böyük müvəffəqiyyət qazanmış olardım". (Xəndəmir, 1948: 30).

Budur həmin beyt:

Arazin yapğac kozimədən saçılır hər ləhzə yaş,

Oylə kim, peyda olur, yulduz nihan olğac kuyas.

(Navoiy, 2011: 56).

Yeniyyətə Nəvainin bu iki misradə yaratdığı bədii möcüzə: "O gözəl üzünü örtən kimi gözümdən hər an yaş saçılmaqdadır (axmaqdadır), elə bil ki, günəş batan kimi göy üzünə ulduzlar səpələnəməkdədir". Bu misralardakı son dərəcə gözəl və gözəllənəməz bənəzmələrdən, insanı heyratlənədirən poetik möcüzədən vəcədə gələnlər Mövlana Lütfi çox böyük uzaqgörənliklə Türkünstan şeirinin səmasında parlaq bir günəşin şəfəq saçmağa başladığını bildirmişdi. Məsələ bundadır ki, Ə.Nəvainin müqayisəsiz və misilsiz lirik istedadı bərasində bildirilmiş tarixi əhəmiyyətə malik və ustad şairlərə, məşhur təzkirəçilərə, söz və sənət adamlarına, qəzəl müxlislərinə və tuyuq, rübəi, qitə sərəflərinə məxsus məşhur kəlam və deyimlər qədim Xorasanın, Türkünstanın ədəbi-estetik fikir tarixinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil etməkdədir.

Yeri gəlmişkən, Ə.Nəvai istedadının və irsinin qayığıkeşlə qiymətləndirilməsindən söz açarkən, burada şairə erkən gəncliyindən hamilik etmiş ustadı, böyük fars-tacik şairi Əbdürəhman Caminin ədəbiyyatşünaslıqda və ədəbi ictimaiyyət arasında, Mövlana Lütfinin yuxarıdakı fikirləri qədər geniş yayılmış və məşhur olan aşağıdakı deymi də diqqətə layiqdir: Əbdürəhman Cami Əlişir Nəvainin misilsiz istedadı, onun hər iki dildə (türk və fars dillərində – Y.Q.) gözəl və mükəmməl əsərlər yaratdığını biləndən sonra, gənc şairin yaradıcılığı ilə dərindən tanış olub bu fikirləri irəli söyləmişdi: "bə an zəban beh əz vay və beh əz vay kəse şeir nəğıftəst və gəvhəri nəzm nəşüftə" (İshokov, 1963: 110), (o dildə, yəni türk dilində heç kim ondan çox və ondan yaxşı şeir deyər bilməyib və nəzm dürlərini yaratmayıb). Ustad Əbdürəhman Caminin Nəvai yaradıcılığının mahiyyətini və əhəmiyyətini səciyyələndirən bu qiymətli mülahizələri həm də böyük şair irsinin hələ öz sağlamlığına yüksək səviyyədə etiraf edildiyini və Teymurilər saltənətinin əsas dövlət siyasətində mənəviyyatın, mədəniyyətin və ümumən, orta əsrlər şəraitində insan istedadının və özünüfəadəsinin dəyərləndirilməsinin prioritet mövqeyə malik olduğuna parlaq bir sübutdur.

Ə.Nəvainin lirik yaradıcılığı, o dövürün ədəbi ənənələrinə görə, təbii ki, divanlar şəklində cəmləşmiş və yayılmışdır. Nəvai özünün ilk divanını, təxminən 29-30 yaşlarında tərtib etmişdir. Tədqiqatçılar şairin ilk divanının "Bədaye ül-bidaya" ("İbtidanın gözəllikləri") olduğunu və onun 1470-ci ildən sonra köçürüldüyünü göstərirlər. Şairin bu ilk divanında 400-ə yaxın qəzəl, 50-yə yaxın rübai, bir neçə mükəmməs və müstəzad yer almışdır. Ə.Nəvai lirik irsinin cəmləşdiyi ikinci divan isə "Nəvadür ü-nihaya" ("Sonun nadirlikləri") adlanır. Nəvainin bu divanı, təxminən, 1480-1487-ci illər arasında tərtib edilib, əsasən, ilk divandan sonra yazılmış qəzəlləri özündə cəmləşdirdib. Qeyd etdiyimiz hər iki divanda şair yaradıcılığının müəyyən bir hissəsi mərkəzləşib. Nəvai lirikasını bütün əzəməti və möhtəşəmliyi ilə "Xəzayünül-məani" divanı nümayiş etdirmək qüdrətinə malikdir. Bu divan təkcə mündəricəsinə, tərkibinə görə deyil, həm də adlanmasına və bədii quruluşuna görə də son dərəcə orijinaldır. Belə ki, "Xəzayünül-məani" divanı – əslində divanlar məcmusu və ya divanlar divanı mənasını anladır. Çünki bu divan özü də bir neçə divandan ibarət olub, başqa sözlə, 4 divanı özündə birləşdirir. "Xəzayünül-məani" tərkibinə daxil olan divanlar aşağıdakılardır: 1. "Gərayübüs-siğər". 2. "Nəvadürüş-şəbab". 3. "Bədayeül-vəsət". 4. "Fəvayidül-kibər". Ə.Nəvainin poetik biografiyasının mötəbər tədqiqatçıları bildirirlər ki, "Xəzayünül-məani" tipindəki divan XV əsrə qədər bədii təcrübədə rast gəlinməyib. Tarixi mənbələrə görə isə, Əmir Xosrov Dəhləvinin dörd divandan ibarət divan tərtib etməyi haqqında məlumatlar mövcuddur. Amma bu divanların adları olsa da, özlərinə Teymurilər sultanatının dünya şöhrətli əlyazma və kitab xəzinələrində, kitabxanalarında, təəssüf ki, rast gəlinməmişdir. Əbdürəhman Cami və Əlişir Nəvainin vurğuladığına görə, Əmir Xosrov Dəhləvinin bu məşhur divanının əlyazması XV əsrə qədər gəlib çıkmayıb. Əbdürəhman Cami həmin məşhur divan quruluşunda və üslubunda tərtibə yazdığı şeirlərdən ibarət divan yaratmağı öz sevimli şagirdi Ə.Nəvaya tövsiyə edir. Bundan sonra, böyük şair türkçə yazdığı bütün lirik şeirlərini dörd divana böldür və onları rəmzi olaraq, insan ömrünün fəsilələrinə uyğun gələn adlarla adlandırdı: 1. "Gərayüb üs-siğər" – "Uşaqlığın çəribəllikləri". 2. "Nəvadür üş-şəbab" – "Gəncliyin nadirlikləri". 3. "Bədaye ül-vəsət" – "Orta yaşın gözəllikləri". 4. "Fəvayid ül-kibər" – "Qocalığın faydaları". Bu divanlar məcmusuna isə Ə.Nəvai "Xəzayünül-məani", yəni "Mənalar xəzinəsi" adını verir. Nəvaisünəslərin qəti fikrinə görə, "Xəzayünül-məani" divan düzmək və yaratmaq tarixində tamamilə yeni və orijinal bir hadisə idi. "Xəzayünül-məani" divan yaratma və tərtib etmə sənatının ən yüksək və mükəmməl nümunələrindən biri hesablanmaqdadır.

"Xəzayünül-məani"nin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri budur ki, onun tərkibinə daxil olan divanlar şərti olaraq insan ömrünün fəsilələri ilə adlansa da, bu prinsip divanların tərtibi prosesində qəti şəkildə və axıra qədər gözlənilməmişdir. Bu divanlar tərtib edilərkən onlara daxil olan əsərlərin, qəzəllərin və rübailərin həqiqi xronologiyasına deyil, əksinə poetik ruhu və üslubuna daha çox fikir verilmişdir. Yəni gənclik illərində yazılmış bir sıra qəzəllər sonrakı divanlara daxil ediləydi kimi, sonrakı yaş dövründə, məsələn, qocalıqda qələmə alınmış bir çox qəzəllər də əvvəlki yaş dövrlərinə aid divanlardan yer almışdır. Məhz elə bu sə-

bəddən də Ə.Nəvai həyatının müxtəlif dövrlərində müxtəlif saylarda qəzəllər yazmasına baxmayaraq, "Xəzayünül-məani" tərkibinə daxil olan divanların tərkibində qəzəllərin sayı eynidir. Hər bir divanda 650 qəzəl cəmlənmişdir. Bu da "Mənalar xəzinəsi"nin özəl və təkrarsız struktur xüsusiyyətini səciyyələndirən mühüm faktlardır bir kimi diqqətə layiqdir. Ə.Nəvainin divanlarından özünə yer almış qəzəllər əsərləri yalnız qəzəllər dövrün oxuculara və müasirləri üçün deyil, çağdaş şeirsevərlər üçün də həyretətamiz və gözəl poetik mətnlərdir:

On səzik min ələm əşubi əgər başındadır,

Nə əcəb, çün sərvinəzəm on səzik yaşındadır.

Dəşə bolğaykim yana ham on səzik yil hüsnü var,

On səzik yaşında bunca fətinəkim başındadır.

On səzik demə, yüz səksən yil olsa, ol durur

Hüsn şahı ol bəlalarkim, gözü qaşındadır...

(Nəvaiy, 2011: 155).

"Xəzayünül-məani"yə ümumilikdə 2600 qəzəl daxildir. Bunlardan başqa, onlarla rübai, tuyuq, mükəmməs, müsəddəs və başqa janrlarda yazılmış lirik əsərlər də divana daxil edilmişdir. "Xəzayünül-məani"nin sonuncu tərtib tarixi XV əsrin 90-cı illərinin axırlarına aiddir. Bu möhtəşəm divan ərsəyə gəldikdən sonra da Ə.Nəvai həzrətə bir neçə il yaşamış və yaratmışdır. Ömrünün sonunda yazdığı lirik nümunələr, qəzəl və rübailər, təbii ki, bu divandan yer almayıb. Bütün bunları nəzərə alarkən Ə.Nəvainin lirik irsinin nə qədər möhtəşəm və misilsiz olduğunu təxminlə təsəvvür etmək olur. Nəvainin epik yaradıcılığı, elmi-nəsr irsi heç kimlə müqayisə edilə bilmədiyi kimi, onun bədii istedadının zirvəsi və tacı sayılan lirikası da həyretətamizlik və müqayisə ediləməzlik təəssüratı yaradır. Ə.Nəvainin zəngin ədəbi irsində lirikanın aparıcı mövqeyə malik olduğunu prof. Ə.Həyitmetov ayrıca vurğulamışdır: "Dahi şairin ədəbi irsinə poetik janrların mövqeyi və çəkisi nöqtəy-nəzərindən yanaşdıqda onun yaradıcılığında lirikanın aparıcı yerə malik olduğunu müşahidə edirik. Doğrudur, ilk baxışda həcm cəhətdən son dərəcə əzəmətli olan və əlli min misradan artıq "Xəmsə", həm də altı min misraya yaxın "Lisan üt-təyir" dastanı belə hökm verməyə sanki çətinlik yaradır. Amma 7-8 yaşlarından əlinə qələm alan şairin "Xəmsə"yə daxil olan dastanları 1483-1485-ci illərdə, yəni ömrünün əsasən, iki ili ərzində tamamladığını, "Lisan üt-təyir"i isə 1498-1499-cu illərdə yazıb qurtardığını nəzərə alsaq, yerda qalan illər ərzində isə onun, əsasən, lirik janrlar sahəsində qələm çaldığını, üç mindən çox müxtəlif lirik şeiri özündə cəmləşdirən "Xəzayünül-məani" kimi əlli min misraya yaxın möhtəşəm bir divan yaratdığını, "Divani-Fani"dən yer alan qəzəl və qsidəllərin isə 10 min misradan artıq olduğunu və elmi-nəsr əsərlərinə sapolanmış yüzlərlə şeir və şeir parçalarının lirikaya aid olduğunu yadımda saxlasaq, onda biz Nəvainin ilk növbədə böyük və misilsiz lirik şair olduğunu etiraf etməyə məcburuq" (Həyitmetov, 1961: 20). Məhz elə buna görə də, şair özbək dilindəki dörd böyük divandan ibarət olan "Xəzayünül-məani" kimi bənzərsiz bir abidənin yekununda aşağıdakı misraları söyləməyə tam mənada haqlı idi:

*Sərf etdim on ömür baharın dəxi,
Bostani həyatı lələrin dəxi,
Önündə xəzani zərnisarin dəxi,
Kafurfişan kış ilə qarın dəxi.*

(Navoiy, 2011: 202).

Ə.Nəvainin bədii yaradıcılıq sahəsində, xüsusən, lirikada cəhanşümlü uğurlar qazanmasının səbəbləri nə idi? Daha dəqiq fikrimizi ifadə etməli olsaq, Nəvai lirik bir sənətkar kimi öz yaradıcılığını hansı ədəbi-mənəvi özlülər əsasında ucaltıb? Bu suallar üzərində düşüncəyə, ilk öncə elə Nəvai həzrətlərinin öz etirafı və bir sıra məşhur əsərlərində ifadə etdiyi məşhur fikirlər yada düşür. Məsələ bundadır ki, Nəvai bədii yaradıcılığa başladığı XV əsrin 50-ci illərində türk poeziyası və türk ədəbiyyatı ondan 50 il sonrakı dövrlə müqayisədə xeyli kasıb və bəsit idi. Nəvaişünaslar Nəvaiyə qədərki Türkün ədəbiyyatında cəmi 5-6 janrın mövcud olduğunu bildirirlər. Nəvainin "Xəzayünül-məani" divanında isə 16 janrın poetik cəhətdən mükəmməl və cəlalanmış nümunələrinə rast gəlirik. Cəmi yarım əsr ərzində baş verən bu fərq və zənginləşmə Nəvainin yaradıcılığı ilə türkdilli poeziyanın qazandığı cəhanşümlü uğurların kəmiyyət göstəricisidir. Türk dilli poeziyanın Nəvai təmsalında nail olduğu böyük müvəffəqiyyətlərin keyfiyyət göstəriciləri isə daha dərin və heyratamizdir. Ə.Nəvainin lirik bir şair kim formalaşmasında, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bilavasitə türkdilli və farsdilli şeiriyyətin həlledici rolu olmuşdur. Nəvai bu bərdə özünün məşhur "Məcalisun-nəfais", "Münşaat", "Mühakəmətül-lügətəyn", "Mezanül-əvzan", "Nəsaımül-mühəbbət" və başqa əsərlərində kifayət qədər ətraflı məlumat verib. Eyni zamanda, şair özünün məşhur qəzəl və rübailərində, qitə və tuyuqlarında, müxəmməs və müsəddəslərində də ədəbi-nəzəri görüşləri, söz sənəti və dil haqqında fikirləri, ustaları, sələfləri və istedadlı zamanaşları haqqında kifayət qədər məlumatlar qoyub getmişdir. Ə.Nəvainin özbək lirik janrlarını inkişaf etdirərək türkdilli poeziya ilə yanaşı, farsdilli klassiklərin yaradıcılığına istinad etdiyini, onlardan yaradıcı şəkildə öyrəndiyini mənbələrdən bilir. Amma bu məsələlərə Nəvai özünün lirik əsərlərində də dəfələrlə qayıdır və öz qənaətlərini vurğulayır. Ə.Nəvainin türk qəzəlini bir janr kimi inkişaf etdirərək Nəsimi, Lütfi kimi ustad sənətkarlara söykəndiyi kimi, həm də fars qəzəlnəvisliyinin böyük ustalarına da istinad etmiş, onlardan qəzəl sənətinin özünəməxsus sirlərini öyrənmişdir. Hələ Nəvai özünün ilk divanlığı olan "Bədəyül-bidəyə"nin dibəçəsində həmin münasibətə aşağıdakıları bildirmişdi: "Amma əşar tədvin qılğanlardan bəzikim, bəka mülkədə fanidürlər və bəzikim, hala fəna dəyridə bakiydürlər – əvvəlgi zümərdən bəvicid dərd beşəsinin gəzənfəri və eşq atəşgahının səməndəri, cəvahiri-mənəvisi – Əmir Xosrov Dəhləvi... və fəna meyxanasının rindi, hirkə, çəki və bəla pəymanəsinin məsti bebəki, eşqi məhəbbət əsəri əminlərinin həmrəzi – Xoca Xəfiz Şerazi... Və songi firqədən qüds şəbistanının şəmsi-ənvəri və üns gülistanının əndəlibi süxənvəri, bələğət şəkəris-tannının tutiyii şirin kəlamı – cənab məxdum Mövlana Əbdürəhman Cami... divanları iradə bolğay".

Böyük mütəfəkkirin bu fikirlərinin təsdiqi nöqtəyi-nəzərdən bir qitəsi xüsusi ilə diqqətə cəlb edir. Bu qitədə dahi şair qəzəlnəvislik sahəsindəki hər üç ustadını heyratəmiz bir məharətlə və ayrıca səciyyələndirmişdir. Həmin qitə aşağıdakı misralarla başlanır:

*Gəzəldə üç kişi təvridür ul nəv
Kim andin yaxşı yok nəzm ethimoli.*

(Navoiy, 2011: 732).

Şair qəzəl ələmini üç şəxs olmadan təsəvvür etmək mümlünsüzlüyü bərdəndə söz açır. Bəs bu üç böyük şair kimdir? Nəvai birinci olaraq ustadı Əmir Xosrov Dəhləvinin xidmətlərini vurğulayır:

*Biri – möciz bəyanlı şahiri hind,
Ki eşq əhlini ortar sözi hali.*

(Navoiy, 2011: 732).

Sonra isə şair qəzəl dünyasının başqa bir ecazkar icadkarının – Xoca Hafiz Şirazinin adını yüksək hörmət və ehtiramla çəkir:

*Biri – İsa nəfəsli rindi Şiraz,
Fəna dəyridə məstü laübəli.*

(Navoiy, 2011: 732).

Nəvainin qəzəl janrındakı üçüncü müqayisə edilməz ustadı isə onun ömrü boyu ürəkdən sevdidiyi və yüksək dəyərləndirdiyi Əbdürəhman Cami həzrətləridir.

*Biri – qüds əsərli arifi-Cam,
Ki cami Cəmdürür sinqan səfali.*

(Navoiy, 2011: 732).

Ə.Nəvai qəzəldəki hər üç ustadının ismi-şarifini və söz sənəti tarixindəki unudulmaz xidmətlərini xüsusi olaraq səciyyələndirdikdən sonra onlarla öz yaradıcılığı arasındakı daxili və dərin bağlantıların mahiyyətini də məharətlə aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirir:

*Navoiy nəzmigə boksang, eməstür
Bu xəcning halidan har bayti hali.
Həmana közgüdür kim, əks salmış.
Ənga uch shoxi məhvashning camoli.*

(Navoiy, 2011: 732).

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Nəvai özünün məşhur elmi-nəsr əsərlərində ustadları haqqında həmişə geniş və ətraflı şəkildə, səxavətlə söz açmışdır. Məsələ bundadır ki, böyük sənətkar bu söylədikləri ilə kifayətlənməmiş, hər bir janrda qələm çalarkən eynən həmin növdəki əsərlərində də öz ustalarını və onlara sonsuz sevgisini ayrıca qeyd etməyi özünə borc bilmişdir. Həzrət Nəvai "Xəmsə"yə daxil olan bütün dastanlarında Nizami Gəncəvini, Əmir Xosrov Dəhləvini və Əbdürəhman Camini yüksək hörmətlə yad etdiyi kimi, qəzəldə də ustad sənətkarlardan məhəbbətlə bəhs edir. Nəvainin yuxarıdakı qitəsində bildirilən poetik tərif və təyinlər onun elmi-nəsr əsərlərindəki elmi-estetik təhlil və izahlarla tam mənada üst-üstdə düşdüyünü ayrıca qeyd etmək vacibdir.

Ə.Nəvainin fars dilli qəzəlin üç böyük nümayəndəsinin yaradıcılığı və ədəbi xidmətləri barəsində xüsusi olaraq söz açması, təbii ki, səbəbsiz deyildi. Bu üç böyük sənətkarın hər birinin qəzəl əlminə öz yolu və üslubu varlığı, onlar öz yaradıcılıqları ilə fars qəzəlini əlçatmaz bir zirvəyə qaldırdıqlarını yaxşı bilən böyük sənətkar burada öz sənətinin onlarla əlaqələrini nəzərimizə çatdırır. Əmir Xosrov Dəhləvinin qəzəlləri bu janrın inkişafı tarixində yeni bir era olub, sonralar hind üslubu adı ilə məşhur olan təməyülün ilk mükəmməl nümunələri məhz "Sahiri hind" in qələmindən çıxmışdı. Xoca Xafizin qəzəl janrına gətirdiyi əsas yenilik isə, tanınmış mütəxəssislərin vurğuladığı kimi, özünəqədərki fars qəzəlində formalaşmış iki mühüm təməyülü – təsəvvüfi və qeyri-təsəvvüfi qəzəl üslublarını və yollarını birləşdirməkdən, bununla da fars qəzəl sənətini yeni bir inkişaf səviyyəsinə qaldırmaqdan ibarət olub. Hafiz Şirazidən sonrakı fars qəzəlinin ən yüksək zirvəsi isə, şübhəsiz ki, "qüds əsrli arifi-Cam" – Mövlana Əbdürəhman Camidir (İshokov, 1963: 73-82).

Ə.Nəvainin bu üç qəzəl dahisi haqqında bildirdiyi elmi-nəzəri və poetik mülahizələrdən iki mühüm həqiqəti anlarıq; birincisi, Nəvai bu sənətkarların yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərini və özü üçün mühüm olan estetik məziyyətlərini vurğulamaqla bir tərəfdən onların bir şair kimi özünəməxsus simasını, ikinci tərəfdən onların farsdilli bədii təfəkkürün inkişaf tarixindəki rolunu qələməndən öndənə canlandırır. Eyni zamanda, Nəvai öz şeiriyyətinin, xüsusən, qəzəllərinin məhz bu mənbələrdən nəşət etdiyini də nəzərimizə çatdırır. Bunlarla yanaşı onu unutmamaq olmas ki, Nəvai poeziyası həmin ənənələrin yeni tarixi şəraitdə və ictimai münasibətlər kontekstindəki davamı, ümumən, Şərq qəzəlinin və lirikasının yüksəlişi tarixindəki növbəti bir mərhələsi idi.

Ə.Nəvai lirikasının mənəvi-estetik mənbələrindən və genezisindən bəhs edərkən türk xalqları poeziyasının, xüsusən, orta əsrlər özbək və Azərbaycan şeirinin klassik nümunələrinin də mühüm rol oynadığını qeyd etməliyik. Bu nöqteyi-nəzərdən XIII-XIV əsrlər qədim türk ədəbiyyatı tarixindəki bir sıra görkəmli klassiklərin özündən sonrakı ədəbi proses ciddi təsir göstərdiyi məlumdur. Onlardan Rəbquzi, Qütb, Seyfi Şərayi XIV əsrin ikinci yarısı, Mövlana Lütfi, Heydər Xarəzmi, Durbek, Gədayi, Atayi, Sakkaki isə XV əsrin birinci yarısındakı özbək poeziyasının görkəmli nümayəndələridir. Ə.Nəvainin ədəbi dünyagörüşünün formalaşmasında və bir sənətkar kimi böyüyüb ərsəyə gəlməsində adını xüsusi qeyd etdiyimiz məhz bu bədii simaların həlledici təsiri olmuşdur. Maraqlıdır ki, qeyd etdiyimiz mənəvi qidalanma və təsirin xarakteri, dərəcələri haqqında böyük sənətkarın özü ömrünün müxtəlif çağlarında yazdığı əsərlərində, xüsusən, elmi-nəsi və memuar səciyyəli yaradıcılıq nümunələrində ayrıca bəhs etmiş, bu məsələlərə münasibət bildirmişdir. Bir çox alimlərin göstərdiyi kimi, müasir dövrdə yaradılan özbək ədəbiyyatı və türk xalqları ədəbiyyatı tarixləri Nəvainin həmin məşhur təzkiyələri və etirafı olmasaydı, şübhəsiz ki, bu qədər elmi dəyər və tarixi obyektivlik qazana bilməzdi.

Əlişir Nəvai lirikasının türkdilli poeziyanın inkişafı tarixindəki rolunu və yerini onun yüksək sənətkarlıqla yazılmış və şərq klassikasının bütün tələblərinə

cavab verən mümtaz və nəfis əsərləri altı yüz ilə yaxındır ki, inam və cəsarətlə nümayiş etdirməkdədir. Dahi sənətkarın yüzlərlə qəzəlləri, rübələri, tuyuq və müəxəmməsləri zamanların sınağından çıxaraq, gələcək nəsillərə ali sənət ləzzətinə və duyğusunu bəxş etməkdədir:

*Gecə gəlləm dəyə o sərvü gülrü gəlmədi,
Gözlərimə gecə dan atınca uyqu gəlmədi.
Ləhzə-ləhzə çıxdımı qəddim yolunda intizar.
Gəldi can ağzımayu ol şəxi bədxu gəlmədi.
O pərişah hicrindəkim, ağıladım devanəvar.
Kimsə varmikin – anı görəndə gülgü gəlmədi.
Gözlərimdən neçə su gələr deb bilmən mani
Kim elə qan idi gələn, bu gecə su gəlmədi...*

(Navoiy, 2011: 110).

Əlişir Nəvai yaradıcılığı, xüsusən, onun lirikası qədim və zəngin Şərq poeziyasının, farsdilli və türkdilli şeiriyyətin ən yaxşı və qabaqcıl ənənələri zəminində formalaşmış və ərsəyə gəlmişdir. Amma, prof. A.Xayımetovun doğru olaraq vurğuladığı kimi, Ə.Nəvai poeziyası nə qədər və nə dərəcədə Şərq şeirinin qabaqcıl estetik təcrübəsi və yaşarı ənənələri üzərində boy atsa da, onun əsl qiyməti və baş fəziləti bu ənənələrdən güc alaraq daha yeni və yüksək zirvələri fəth etməsində, bədii təfəkkürün və yaradıcılığın, demək olar ki, bütün sahələrində yeniliklər icad etməsində, başqa sözlə, həqiqi və böyük novatorluğundadır. (1, s. 51-64) Bu novatorluğu biz Nəvai lirikasının janr xüsusiyyətlərində də, dərindən ictimai-fəlsəfi qayalarla zəngin tematikasında, lirik qəhrəman obrazının özünəməxsus mənəviyyatında və mənəvi təkamülündə, həssas və zərif üslublu şairin təkrarsız sənətkarlığında, ustad sənətkarın heç kimə bənzəməyən poetik dili və üslubunda – ümumən, öz yaradıcılığı boyu müraciət etdiyi əksər estetik məsələ və problemlərə yanaşmasında açıq-aydın görür, müşahidə edirik. Bütün bunları nəzərə alaraq, əminliklə söyləmək mümkündür ki, Ə.Nəvainin ədəbi irsi öz dövrünün qabaqcıl ənənələri arasında yaranıb, həmin dövrdəki yeni və müasir ideya-bədii təməyülləri özündə müəssəmləşdirib, yaşadığı dövrün ictimai-estetik və mənəvi ehtiyaclarına uyğun şəkildə meydana gələn bədii xəzinədir. Ə.Nəvainin epik və lirik poeziyası özbək və ümumən, bütün türk xalqlarının bədii təfəkkürünün inkişafıdakı son dərəcə mühüm və yüksək mərhələlərdən biri olub, eyni zamanda, dünya ədəbiyyatı tarixinin ən möhtəşəm və yüksək zirvələrindən biri sayılmaqdadır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Hayitmetov, A. (1961). A. Navoiyning lirikasi. Toshkent, "Fan" nashriyoti.
2. Xondəmir Giyasiddin binni Humamiddin, (1948).. Makorim ül-ahlok. Özbəkistan FA nashriyoti, Toshkent.
3. İshokov, Y. (1963). Alishir Navoiyning ilk lirikasi. Toshkent, "Fan" nashriyoti.
4. Navoiy A. (2011). Xazoyin ül-məniy. Tortinchi devon. Fəvayid ül-kibar. Toshkent, "Tamaddün" nashriyoti.

5. Navoiy A. (2011). *Xazoyin ül-məaniy. Birinchi devon. "Gʻorayübüs-sigʻar"*. Toshkent, "Tamaddün" nashriyoti.
6. Navoiy A. (2011). *Xazoyin ül-məaniy. İkkinchi devon. "Nəvadürüs-şəbab"*. Toshkent, "Tamaddün" nashriyoti.
7. Navoiy A. (2011). *Xazoyin ül-məaniy. Uchinci devon. "Badəyül-vəsət"*. Toshkent, "Tamaddün" nashriyoti.

Yashar Kasimbeyli (Azerbaydjan)

Лирика Алишера Навои

Резюме

В статье «Лирика Алишера Навои» рассматривается творчество поэтов, сыгравших решающую роль в становлении и развитии великого узбекского поэта А. Навои. Неоспоримо живительное влияние классической поэзии на арабском и персидском языках на появление литературы тюркских народов, в том числе тюркоязычной поэзии в размере аруз. В особенности, Низами Гянджеви, Афзаладдин Хагани, Омар Хайям, Амир Хосров Дехлеви, Шах Гасым Анвар, Джалаледдин Руми, Сади Ширази, Ходжа Хафиз Ширази, Абдурахман Джами и другие великие представители персоязычной поэзии оказали сильное влияние на духовную культуру и литературу народов Туркестана. Влияние вышеперечисленных поэтов на развитие и эволюцию А. Навои как всемирно известного мастера слова в области эпической и лирической поэзии широко освещено в научной литературе. В статье в связи с этим вопросом даются ссылки на авторитетные литературно-исторические источники и собственные признания Навои. В то же время в статье приводятся важные литературные факты и доказательства того, что тюркоязычная поэзия также сыграла решающую роль в становлении А. Навои как могущественного поэта. Очередной этап перехода к исламу-арузской поэтике в истории общетюркского художественного мышления приходится именно на XIII-XIV вв. Если учесть, что в этот период произошел процесс перехода тюркских поэтов от традиционной и родной слоговой поэтической культуры к арабско-персидской поэтике, то можно представить, какую чрезвычайно ответственную национальную задачу выполнили предшественники А. Навои. Мевлана Лютфи, Гейдар Харезми, Дурбек, Атаи, Саккаки и десятки других мастеров слова прославились в истории тюркского художественного мышления как могущественные предшественники великого А. Навои.

Ключевые слова: Лирика, А. Навои, арабо-персидская поэзия, Амир Хосров Дехлеви, Хафиз Ширази, Абдурахман Джами, узбекская литература до Навои, Мевлана Лютфи, тюркская поэтическая культура.

Yashar Kasimbeyli (Azerbaijan)

Ali-Shir Nava'i's Lyrics

Abstract

The article "Ali-Shir Nava'i's Lyrics" explores his creative ties with powerful artists who played a decisive role in the formation and development of the great Uzbek poet Ali-Shir Nava'i. It cannot be denied the vital influence of classical poetry in the Arabic and Persian languages on the emergence of the Turkic literature, including Turkic poetry developing on the Islamic-Aruz poetics. In particular, Nizami Ganjavi, Afzaladdin Khagani, Omar Khayyam, Amir Khusrau Dehlavi, Shah Gasim Anwar, Jalaladdin Rumi, Sadi Shirazi, Khoja Hafez Shirazi, Abdurrahman Jami and other great representatives of Persian literature had a strong influence on the spiritual culture of the Turkic peoples. The influence of the listed poets on the development and evolution of Ali-Shir Nava'i in the field of epic and lyric poetry as a world famous artist is widely covered in scientific literature. The article makes references to the authoritative literary and historical sources and Ali-Shir Nava'i's own confessions on this matter. At the same time, the article provides important literary facts and evidence that Turkish-language poetry also played a decisive role in the formation of Ali-Shir Nava'i as a powerful poet. The next stage in the history of common Turkic artistic thought is the transition to Islamic-Aruz poetics in the XIII-XIV centuries. Considering that during this period the process of transition of Turkish poets from traditional and native syllabic poetry to Arabic-Persian poetics took place, it can be imagined that the predecessors of Ali-Shir Nava'i fulfilled an extremely responsible national task. Mevlana Lutfi, Heydar Kharezmi, Durbek, Atai, Sakkaki and dozens of other famous artists in the history of Turkish artistic thought became famous as the powerful predecessors of the great Ali-Shir Nava'i.

Key words: Lyrics, Ali-Shir Nava'i, Arab-Persian poetry, Amir Khusrau Dehlavi, Hafez Shirazi, Abdurrahman Jami, pre-Nava'i Uzbek literature, Mevlana Lutfi, Turkish poetic culture.